

<https://doi.org/10.62837/2024.9.151>

BAYRAMOVA ARZU ASTAN QIZI
Sumqayıt Dövlət Universiteti
bayramova.arzu2@gmail.com

AĞBABA-ŞÖRƏYEL ŞİVƏSİNDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ BƏZİ DİALEKTİAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: uzlaşma, əlaqə, idarə, söz, yanaşma

M.Şirəliyevin özü də etiraf edir ki, dialektlərin sintaksisi fonetika və morfologiyaya nisbətən az işlənmişdir. Daha sonra o göstərir ki, bunun səbəbi dialektləri bir-birindən ayıran sintaktik xüsusiyyətlərin gözə çarpmamasıdır (9.288). Qərb qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi Ağbaba-Şörəyel şivəsinin sintaktik xüsusiyyətləri fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən bir o qədər də fərqlənmişdir. Burada məhəllilik az müşahidə olunur. Buna baxmayaraq Ağbaba şivəsində digər dialekt və şivələrdə rast gəlinən sintaktik xüsusiyyətlərin bəzilərinə rast gəlinir. Belə ki, cümlədə söz sırasının pozulması (Şə:rə getdim oün mən), konkret və yığcam modeldə cümlələrin işlədilməsi (Qanıf, qandırmer), sadə cümlələrdə bəzən mübtəda və ya xəbərin buraxılması (Günümü qara ədif), rabitəli nitqdə (dialog zamanı) bağlayıcı və digər köməkçi sözlərin az işlədilməsi (Bərk ağrıyıram, həkimə getmirəm), sintaktik təkrarların çox olması (əkin əkdi, biçin biçdi, su suladı, ov ovladı və s.) cümlələrin təkrarı (Keçmişdə aftoy yoxuydu, yeyax gedirdix şəhərə, dincəldirdik gənə gedirdik), təyinin söz birləşmələrinin tərəflərinin dəyişməsi (atam yazıq, əmim rəhmətlik, anam qaragünlü), və s. bu bölgə şivəsinin spesifik cəhətlərindəndir. Ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin və cümlə tərkiblərinin, eləcə də cümlə təkrarlarının olması, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər çoxluğu və s. fikrin müsaibinə daha asanlıqla çatdırmağa imkan yaradır [2].

Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, sintaktik əlaqələrin bir növü olan tabelilik əlaqəsinin Ağbaba-Şörəyel şivəsində də uzlaşma, idarə, yanaşma və bir də uzlaşma-idarə əlaqələri mövcuddur: Bunlara ayrılıqda nəzər salaq.

a) Uzlaşma. Tabe sözün tabeedicisi sözlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması uzlaşma adlanır.

Ağbaba-Şörəyel şivəsində sintaktik əlaqənin əsas formalarından biri olan uzlaşma bəzən öz xüsusiyyətini saxlayır, bəzən pozulur:

1. Uzlaşanlar. Məsələn: Gərəntiçilər Göydağda ot çalılar; Biz gəldix, olar getdilər; Gedəyin çaydan balıx tutmağa; Birqadirrər kərəntiçilərlə sözdəşdilər (G.).

2. Uzlaşmayanlar. Məsələn: Gedirdix işdəməyə, birqadirrər qoymadılar kin, ot hələm yaşdı (X.)

Bir sıra kənd şivələrində mübtəda xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmır. Məsələn: Mən Şörəyelli, sən ağbabalı, o da pəmbəkli; Mən məllim, sən çoban və s. (Gb.,Ox.) Lakin həmin cümlələr inkarlıq mənası ifadə edəndə mübtəda şəxsə və

kəmiyyətə görə uzlaşır. Məsələn: Mən məllim dö:ləm, sən çoban dö:l: Biz varrı dö:luǵ, siz də kasıf dö:l. Uzlaşma əlaqəsi Dərbənd və Salyan şivəsində daha sıx pozulur (5.130). Bu xüsusiyyət Şamaxı və Borçalı dialektlərində də mövcuddur [4, 232].

b) İdarə. Ağbaba- Şörəyel şivəsində də idarə əlaqəsi feil, qoşma və digər nitq hissələrinin tələbi ilə yaranır. Əsas söz asılı sözü müəyyən hallara salır – idarə edir. Bəzən fərqli-fərqli idarə olunmalara rast gəlinir. Məsələn: Yazı Ağbabada, qışı Borçalıda qaldım (G); Uşax yazı əsgər getdi, payızı gəldi; Usağa buyur, dalınca yüyür; İndi buna neyliyəx'; Qış yer don olur (X., GB., M.); Qavır daşında skil salıllar (B).

Yuxarıda görüldüyü kimi, gəlmək feilinin tələbi ilə yaz, payız sözləri yerlik hal əvəzinə təsirlik, uşax sözü buyur feilinin tələbi ilə yönlük hal əvəzinə təsirlik, bu əvəzliyi neyləyəx feilinin tələbi ilə təsirlik hal əvəzinə yönlük halda, don olur feilinin tələbi ilə qış ismi yerlik hal əvəzinə, adlıq halda, skil salıllar feilinin tələbi ilə qavır daşın əvəzinə, qavır daşında (yerlik halda) işlənir (4.141).

Ümumiyyətlə, qərb şivəsində olduğu kimi, getməx', gızdəmməx', daldalanmax, çağırmax, buyurmax, yiyələnmək, söymək və s. feillərin idarə etdikləri sözlərin halları müasir ədəbi dildən fərqli olur [2, 160]. Məsələn: Qayırməx feili düzəltməx' feili əvəzinə çox işlənir. İdarə etməsində də fərq nəzərə çarpır. Məsələn, Samannan Zaman qayırlar: Samanı, zaman eliyillər.

Hallarla idarə olunmada qoşmalar da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (). Bu şivədə də diqqəti cəlb edən məsələlər var. Məsələn:

Savıya//savayın//safayı qoşması özündən əvvəl gələn isimləri çıxışlıq halda idarə edir. Məsələn: Mənnən savıya, hamı orda oluf, aza yerində; Gülpəridən safıya hama mana gözdəydinnığı verdi (İl.)

Sarı qoşması özündən əvvəlki sözlərin yönlük halda işlənməsini tələb edir. Məsələn: Pošta sarı bir aftoy detdi; Qarakahıya sarı dolu tüşdü (M.).

–*Tan//tən; tana//tənə* qoşması özündən əvvəlki sözü yönlük halda işlənməsini tələb edir. Məsələn: Axşamatan uşaxlar kəndin torpax yolunda yelsapet sürüllər (Dar.); Buratana gəldin, indi yeri ket (İb.)

–*Kimi* qoşması *kimin* formasında işlənir istiqamət və bənzətmə bildirir. Həm də isim və əvəzliyi adlıq və yönlük halda idarə edir. Məsələn: Quş kimin uçuf getdi tükana; Arpa çayına kimin qalxozun qoruğudur (Q.).

–*Ötrü//ötrün//ötru* qoşması səbəb bildirir. Özündən əvvəlki sözü çıxışlıq halda olmasını tələb edir. Məsələn: Sənnən ötrün qalmışığı burda; Usaxdan ötrü ata-ana çalışer (E).

–*Üçün//çin//çin//çun//çün* qoşması səbəb bildirir, ismin adlıq, əvəzliyin yiyəlik halda işlənməsini tələb edir. Mənsubiyyət şəkilçili isimlərlə də işlənir. Məsələn:

Onunçün gəlmişdim doxdura; Qolxoz sədir üçün vilis alıf; Ayazımçün kirvəsi öyün bir dəst paltar gətirif (Ç.).

Ayrı qoşması çıxışlıq hal tələb edir. Məsələn: Mənnən ayrı Göyüş dayanmışığı sırada (D.).

Yana qoşması ötrü qoşmasının sinonimi kimi çıxış edir və özündən əvvəl gələn ismin çıxışlıq halda işlənməsini tələb edir. Məsələn: Uşaxdan yana məxtəbə getmişdim.

–*Üzünən/ucunnan* qoşması ismin və ya əvəzliyin yiyəlik halda işlənməsini tələb edir. Mən ölürəm acınnan, aqlımın ucunnan; Sənin üzünən bu əziyyəti çəkirix'; Aqlımın ucunnan başı çox bəlalər çəkif. Adlıq halda işlənen sözlə də işləne bilir: Dolanıx ucunnan cahamat urusetə gedir (İb.).

Belə bir atalar sözü də vardır: Ölürəm acınnan, aqlımın ucunnan və s (Qç.)

Elmi ədəbiyyatda ucunnan qoşmasının üçün qoşması ilə eyni kökdən olduğu qeyd edilir [8, 311].

Bəri qoşması zaman bildirir və özündən əvvəlki sözü çıxışlıq halda idarə edir. Məsələn: -O qızı görənən bəri İsmeyil dərdə düşüf; Ağlağannan bəri qar yağır (Qn.).

Ədəbi-bədii yazılı ədəbiyyatımızda da bəri, bərlü formasında işlənilib.

Mən səni görənən bəri

Sinəm oldu qəm dəftəri.

Öldür Aşıq Ələsgər

Özün günahkar ol, yaylaq.

–*La//lə; ilən//inən; lən//nən* qoşma paralelləri iştirak bildirir və özlərindən əvvəlki sözləri adlıq və yiyəlik halda idarə edir. Məsələn: -Uşax yorulmadı, mənimmən çölətən getdi; Həsərət ilən onnarın baxışdarı toqquşdu; Yol ilən gedirdim, kirpiyə rast gəldim (Gül.) və s.

–*Qadə//qədə* qoşması özündən əvvəlki sözü yönlük halda idarə edir. Məsələn:

-Xancallının dağına qədə beş kilometrə olar da, olmaz da (B.).

Ağbaba-Şörəyel şivəsində bəzən feilin idarə etdiyi isim yerlik və yönlük hallarda bir-birini əvəz edə bilir. İsim fərqli hallarda işlənsə də, cümlələrin semantik mənası dəyişmir.

Məsələn:

- Bu qoruğa qaroulam; Qadan mana gəlsin, yanma otuginən qulağım ağır eşidir və s.

- Bu qoruxda qaroulam; Qadan mana gəlsin, yanımda otuginən, qulağım ağır eşidir.

Bundan başqa, bu şivədə feilin idarə etdiyi isim çıxışlıq və təsirlik hallarda da bir-birini əvəz edə bilir. Məsələn:

- Ağız, yolu keşginən, so:ram danış; Ağız, yoldan keşginən, so:ram danış; Ağız, yoldan keşginən, so:ram danış və s.

O işi adılı danışma, qadan alım; O ışdən adılı danışma, qadan alım və s.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrində də göstərilən idarə forması nəzərə çarpır (1.42).

b) Uzlaşma-idarə. Uzlaşma-idarə əlaqəsində söz birləşmələrindəki tərəflər bir-birini şəxsə və kəmiyyətə görə idarə edir və uzlaşır. Məsələn: Mənim bavam, əvinizin atması, haravanın mazı, onların ocağımunun cijisi və s.

Bəzən ismi birləşmələrin tərəfləri dəyişir. Yəni mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş söz əvvəl, yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş söz sonra işlənir. Məsələn: Papağım mənim cırılmışdı, təzəsin aldım; Baldızı bacımın bafat etmişdi, ora getmişdi (B.G.). Yavanız sizin burda gələf və s. Bu birləşmələrdə tərəflər yerini dəyişsələr də, mənsubluq və yiyəlik bəlli olur. Belə birləşmələrdə uzlaşma-idarə əlaqəsi mövcuddur.

d) Yanaşma. Ağbaba şivəsində də heç bir şəkilçi olmadan tabe sözlə tabeedicisi söz yan-yanı işlənir. Tabeedicisi söz cümlədə (ya söz birləşməsində) təyin və zərflik kimi nəzərə çarpır. Daha doğrusu, cümlədə sintaktik vəzifəsi təyin və ya zərflik olur (9,296). Burada müxtəlif sözlərin yanaşması mövcuddur. Bu yanaşmalar qrammatik cəhətdən ədəbi dildə olduğu kimidir. Məsələn:

a) *sayın ismə yanaşması:* birimci sıra, yeddicə uşax, o qədrə iş, bu xartana adam və s.

-Qonşunun oğlu inistuta qabil olunuf, oxartana adam gəlmişdi kin, onnara gözaydınığı verməyə (Q.). Birinci sınıfta oxuyannar xəsdəliyə görə əvə buraxdılar və s..

b) *sifətin ismə yanaşması:* çənbər quyruq, nıqız adam, bambılı adam, caydax inəx', tösvər kişi, ityosunnu arvad və s. - Nıqız adam heç əvinə də xəsdəmir (B.). Bir caydax atımız varıydı, malaqana satdıx (Ö.)

c) *Zərfin feilə yanaşması:* adılı, binəli; hancarı, anrı və; Eləməsinə getdi; Anrı oturdu, bəri gəldi; Savaxertə bir maşın eləməsinə getdi (Ç.), Cəld ol, a bala, axşam oldu (G.) və s.

ç) *feili sifətin və feili bağlamanın feilə yanaşması:* alacağın getdi, gəlməmişdən donqulluyur, gələli danışmır, uzanif yater, gördükcə fərəhlənir-Əşrəf kişi türmədən gələcəx öldü; Qarı qazı alazdamamış içini yardı; Alağuz Qulu iclasa çatar-çatmaz qalmagal qofdu; O, burya gələli işimiz ləngiyir (GB.) və s.

d) *Əvəzliyin feilə yanaşması:* nəncəri gəldin; a:na getdi, hancarı qayırdıñız və s.- Oana getdi, buana gəldi; -Muna dedim, olar bilmədi və s.

e) *Əvəzliyin ismə yanaşması:* hancarı yun, hası uşax, naxartana toxum və s.

Hələ gəlin o əvə gəlməmişdən qaynanasıynan sözdəşir (M.); Qav-qacağı bu suda yuyuf duruloyullar (B.).

Bəzən yanaşma əlaqəsi olan birləşmələrdə tərəflərin yerini dəyişməsi də müşahidə olunur. Məsələn: anam bicara, atam rəhmətdik, uşax yazıx və s.

- Anam yazıx binəli hitlərin davasında ölən qardaşdarını tüşünürdü (T.); Atam irəhmətdix tutumlu adamıydı; Çovan yazıx nə:ləsin (M.) və s.

Ağbaba-Şörəyel şivəsində tabeli sintaktik əlaqələrin bütün modelləri haqqında məlumat vermək mümkünsüzdür. Bu xüsusi araşdırmanın növzusu ola bilər.

Kənd adlarının ixtisarı

B –Balıqlı kəndi, Ç-Çaxmaq kəndi, E - Ellərkənd kəndi, Gül - Gülbulaq kəndi, X - Xoru kəndi, İ – İbiş kəndi, Qn – Qoncalı kəndi. M - Mağarcıq kəndi, Ö - Ögsüz kəndi, T -Təpəköy kəndi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. Bakı: Elm və Təhsil, 2022.
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Elm, 1967, 277 s.
3. Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt: 2015, “AM 965” MMS, 278 s.
4. Bayramova A.A. Ağbaba şivəsində qoşma və bağlayıcılar/ H.Əliyev və Azərbaycanşünaslıq Elmi konfransın materialları. SDU. 2013. Səh.161.
5. Bayramov İ. Azərbaycan dialektologiyası. Ankara : İksad, 2022, 450 s.
6. Çobanov M.N. Borçalı şivəsinin leksikası. Bakı: Təhsil, 1967. 210 s.
7. İraq-türkmən ləhcəsi: Bakı: Elm, 2004, 410 s.
8. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. SDU, 2006, 517 s.
9. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 414 s.

Xülasə

Ağbaba-Şörəyel şivəsində sintaktik əlaqələrin növləri və dialektial xüsusiyyətləri

Fil.f.d. Bayramova Arzu Astan

Açar sözlər: uzlaşma, əlaqə, idarə, söz, yanaşma

Məqalədə Qərbi Azərbaycanın Ağbaba-Şörəyel şivəsində tabelilik əlaqəsinin dialektial xüsusiyyətləri elmi cəhətdən təhlil edilir. Uzlaşma, yanaşma və idarə əlaqələri dialektial konkret nümunələrlə təqdim edilir. Qoşma və feillərin idarəetmədə rolu açıqlanır və müqayisələr aparılır. İsmnin müəyyən bir halının digər halda işlənməsi, yəni idarə olunması göstərilir. Məqalədə son dövrlərdə nəşr olunan elmi ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir. Cümlə modelləri qeydə alınan kəndlərin adları ixtisarla verilir.

РЕЗЮМЕ

Д.ф. по фил. Байрамова Арзу Астан кызы Синтаксические отношения и их диалектические особенности в агбаба-шорейельском диалекте

Ключевые слова: координация, примыкание, управление, слово, корреляция

В статье научно анализируются диалектиальные особенности подчинения в агбаба-шорейельском диалекте Западного Азербайджана. Координационные, смежные и управляющие корреляции показаны в диалектиальных выборках.

Обсуждается роль адъюнкции и глагола в управлении корреляцией и проводятся некоторые сравнения.

Он показывает, как один падеж существительного превращается в другой. В этой статье используется самая недавно опубликованная научная литература. Названия деревень сокращены.

Summary

PhD in Philology Bayramova Arzu Astan

SYNTACTIC RELATIONS AND THEIR DIALECTAL FEATURES IN AGBABA- SHOREYEL DIALECT

Keywords: coordination, adjoining, managing, word, correlation

The article scientifically analyzes dialectal features of subordination in the Agbaba-Shoreyel dialect of Western Azerbaijan. Coordination, adjoining, and managing correlations are shown in dialectal samples.

The role of adjunction and verb in managing correlation is discussed and some comparisons are made.

It shows how one noun case changes into another one. Most recently published scientific literature is used in this article. The names of the villages are abbreviated.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Aytən Məmmədova